अथ विंशोऽध्यायः

अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा वृत्तं शृणुष्व तत् ।
पुरा ब्रह्मसभामध्ये सत्यलोकेऽतिपावने ।। १ ।।
ज्ञानप्रसङ्गः समभूत् सूक्ष्मात्सूक्ष्मविमर्शनः[1] ।
सनकाद्या वसिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।। २ ।।
भृगुरत्रिरङ्गिराश्च प्रचेता नारदस्तथा ।
च्यवनो वामदेवश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।। ३ ।।
शुक्रः[2] पराशरो व्यासः कण्वः काश्यप एव च ।
दक्षः सुमन्तुः शङ्खश्च लिखितो देवलोऽपि च ।। ४ ।।
एवमन्ये ऋषिगणा राजर्षिप्रवरा अपि ।

श्रीगुरुचरणद्वन्द्वं नत्वा स्मृत्वा परां चितिं त्रिपुराम् ।
सर्वान्तरात्मरूपां विद्यागीतां स्फुटां च विवृणोमि ।।
संशुद्ध्यै स्वस्य धियस्तद्दासत्वस्य संसिध्यै ।
तत्परजनसन्तुष्ट्यै सिद्धः स्याद्यत्न एष तत्कृपया ।।
अत्र जालकपद्यैस्तु सर्वार्थस्यापि संग्रहः ।
बोधसौकर्यसंसिद्ध्यै विद्यागीतात्मनोच्यते ।।

निखिलप्रकरणार्थं संग्रहेण विवक्षुर्विश्वासप्रकर्षसिद्धयेऽधिकारिणां सुखबोधाय च ससाधनं विज्ञानं ज्ञानिस्थितिनिरूपणापदेशेन साक्षाद्विद्याशक्तिप्रतिपादितां विद्यागीतामुपदेष्टुं दत्तगुरुरुपक्रमते—अत्रेति । ज्ञानिनां स्थितिर्या पृष्टा तत्रेत्यर्थः । पुरा पूर्वकाले । वृत्तमतीतम् ।। १ ।। सूक्ष्मेति । अतिसूक्ष्मविचाररूपः । सनकाद्याः समुदिता इत्यन्वयः

---

१. नम्–क० । २. शुक्रः–ख० ।

सर्वे समुदितास्तत्र ब्रह्मसत्रे महत्तरे ॥ ५ ॥
मीमांसां चक्रुरत्युच्चैः सूक्ष्मात्सूक्ष्मनिरूपणैः ।
ब्रह्माणं तत्र पप्रच्छुर्ऋषयः सर्व एव ते ॥ ६ ॥
भगवन् ज्ञानिनो लोके वयं ज्ञातपरावराः ।
तेषां नो विविधा भाति स्थितिः प्रकृतिभेदतः ॥ ७ ॥
केचित् सदा समाधिस्थाः केचिन्मीमांसने रताः ।
अपरे भक्तिनिर्मग्नाश्चान्ये कर्मसमाश्रयाः ॥ ८ ॥
व्यवहारपरास्त्वेके बहिर्मुखनरा इव ।
तेषु श्रेयान् हि कतम एतन्नो वक्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
स्वस्वपक्षं वयं विद्मः श्रेयांसमिति वै विधे ।
इति पृष्टोऽवदद् ब्रह्मा मत्वाऽनाश्वस्तमानसान् ॥ १० ॥
मुनीन्द्रा नाहमप्येतद्वेद्मि सर्वात्मना ततः ।
जानीयादिममर्थं तु सर्वज्ञः परमेश्वरः ॥ ११ ॥

॥ २-४ ॥ ब्रह्मसत्रे ज्ञानयज्ञप्रसङ्गे ॥ ५-६ ॥ प्रकृतिभेदतः प्राक्तनसंस्कारभेदात् ॥ ७ ॥ तदेवाह—केचिदिति ॥ ८ ॥ तेषु समाधिस्थादिषु । श्रेयान् श्रेष्ठः ॥ ९ ॥ ननु यूयं [1]सर्वविद्यापारङ्गता [2]एतद् विज्ञातुं स्वतः समर्था एवेति चेदाह—स्वस्वपक्षमिति । स्वीयं स्वीयं पक्षमेवागमयुक्तिघटितत्वेन श्रेयांसं विद्म इति हेतोर्वक्तुमर्हसीति योजना । नाहमप्येतद्वेद्मीत्यन्वयः । कुत एवं सर्वज्ञो विधिरवदत्? इति चेदाह—अनाश्वस्तमानसानिति । अश्रद्धाहतचित्तान् । मयात्र समाधानमुक्तमपि स्वपक्षोऽनेनापि प्रोक्त इति न ग्रहीष्यन्तीति मत्वेति भावः ॥ १० ॥ सर्वात्मना सर्वांशेन, असन्दिग्धतयेति यावत् । ततः तस्माद्धेतोः । तत्र याम इत्यन्वयः । तस्य परमेश्वरस्य न क्वचिदज्ञानमिति ज्ञाप-

---

१. सर्वे तद्विद्या—क० ख० । २. एव—क० ख० ।

तत्र [1]यामोऽथ संप्रष्टुमित्युक्त्वा तत्र तैर्ययौ ।
सङ्गम्य देवदेवेशं [2]विष्णुनाभिसमागतम् ॥ १२ ॥
पप्रच्छ ऋषिमुख्यानां प्रश्नं तं लोकसृड् विधिः ।
प्रश्नं निशम्य च शिवो ज्ञात्वा विधिमनोगतम् ॥१३॥
मत्वाऽनाश्वस्तमनस ऋषीन् देवो व्यचिन्तयत् ।
किञ्चिदुक्तं मयाऽत्रापि व्यर्थमेव भवेन्नन्[3] ॥१४॥
स्वपक्षत्वेन जानीयुर्ऋषयोऽश्रद्धया युताः ।
इति मत्वा प्रत्युवाच देवदेवो महेश्वरः ॥१५॥
शृणुध्वं मुनयो नाहमप्येतद्वेद्मि सुस्फुटम् ।

यितुम्—सर्वज्ञ इति ॥ ११ ॥ तत्र सर्वज्ञसमीपे कैलासे । इत्युक्त्वा, अथ तदनन्तरमेव तत्काले तैः सनकाद्यैः सह ययौ । अर्थाद्विष्णुना समागतं सहितं देवदेवेशं महादेवं सङ्गम्य प्राप्य ॥ १२ ॥ तं प्रश्नं ज्ञानिषु भिन्नस्थितिषु कः श्रेष्ठ इति ऋषिभिः कृतम् । विधिमनोगतम् अनाश्वस्ता[4] एते मद्वचो न ग्रहीष्यन्तीति ॥१३॥ मत्वेति । योगदशाऽनाश्वस्तमनस ऋषीन् ज्ञात्वेत्यर्थः । चिन्तनप्रकारमेवाह—किञ्चिदिति । मयापीत्यन्वयः । अत्र प्रकृतप्रश्नविषये । नन्विति सम्भावनाद्योतकः ॥ १४ ॥ [5]कुतस्त्वदुक्तं व्यर्थं भवेदिति चेदाह—स्वपक्षत्वेनेति । महादेवस्य पक्षोऽयमिति जानीयुः । कुत एवमिति चेदश्रद्धाहतत्वादित्याह—अश्रद्धया युता इति । मदुक्तं व्यर्थं भवेदिति मत्वा ॥ १५ ॥ एतावता ग्रन्थेन सनकादिभिरप्यविदितत्वात् प्रकरणप्रतिपाद्यार्थस्यात्युत्तमत्वम्, ब्रह्माद्युक्तेरपि वैयर्थ्यकथनादश्रद्धाया ज्ञानं प्रति प्रबलप्रतिबन्धकत्वम्, ऋषिभिर्ब्रह्मादिष्वप्यज्ञानस्य सम्भावितत्वादज्ञानस्य दुर्निरसनत्वम्, सगुणमूर्तीनां परिच्छिन्नत्वं च सूचितम् । अथ प्रकरणप्रतिपाद्यपरदेवतायाः

---

१. यामोऽर्थं—क० । २. विष्णु ना—क० । ३. न तु—क० ग० ।
४. श्वासा—क० । ५. कुतस्त्वेत—क० ख० ।

अतो विद्यां भगवतीं ध्यायामः परमेश्वरीम् ॥१६॥
तत्प्रसादान्निगूढार्थमपि विद्मस्ततः परम् ।
इत्युक्ता मुनयः सर्वे विधिविष्णुशिवैः सह ॥१७॥
दध्युर्विद्यां महेशानीं त्रिपुरां चिच्छरीरिणीम् ।
एवं सर्वैरभिध्याता त्रिपुरा चिच्छरीरिणी ॥१८॥
आविरासीच्चिदाकाशमयी शब्दमयी परा ।
अभवद् मेघगम्भीरनिःस्वनो गगनाङ्गणे ॥१९॥

शुद्धचिच्छक्तेः सर्वोत्तमत्वावगमनाय तद्ध्यानेनाश्रद्धानाशपूर्वकसर्वसंशयनिवृत्तिमृषीणां वक्तुं महादेववाक्यमुदाहरति—शृणुध्वमिति । एतद् भवत्पृष्टम् । अतः प्रकृतार्थे संशयनिवृत्त्यभावात् । विद्याशक्तेरविद्याविरोधित्वान्न तदुक्तावश्रद्धा स्यादिति तात्पर्यम् । परमेश्वरीमिति तस्या वागाद्यभावेऽपि पूर्णस्वातन्त्र्ययुक्तत्वेनास्मत्संशयच्छेदने समर्थैवेति भावः ॥१६॥ निगूढार्थं रहस्यार्थम् । ततः परं ध्यानेन प्रसादनानन्तरम् । इति शिवेनोक्ताः ॥ १७ ॥ महेशानीम् अभीष्टदाने स्वतन्त्राम्, त्रिपुरां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादित्रिकेभ्यः पुरां तुर्याम्, अपरिच्छिन्नामिति तात्पर्यम् । चिच्छरीरिणीमिति । अविद्यातत्कार्यलेशरहितत्वेनानावृतचिद्रूपत्वेन सर्वज्ञत्वात् प्रश्नार्थनिरूपणे समर्थत्वं द्योतितम् । एवं प्रोक्तरीत्या स्वाभिलषितदान[1]योग्यरूपेण, अन्यथा फलप्राप्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्—"यथा यथा ध्यायति तं तथैव चिन्तामणिस्त्वं समुपैषि देव" इति ॥१८॥ चिदाकाशमयी अपरिच्छिन्नचिदेकरूपा, अत एव दृश्यदोषलेशवर्जनात् परा उत्तमा । एवंविधायाः कथमाविर्भावसम्भव इति चेदाह—शब्दमयीति । शब्दरूपेणेन्द्रियगोचरतां ब्रह्मादीन् प्रति स्वस्यावभासयदिति तात्पर्यम् । तत्प्रकारमेवाह—अभवदिति । मेघानामिव गम्भीरो महान् निःस्वनः शब्दः । गगनाङ्गणे आकाशप्रदेशे ॥१६॥

---

१. ज्ञान–क० ख० ।

वदन्त्वृषिगणाः किं वो ध्याता तद् द्रुतमीहितम् ।
मत्पराणां हि केषाञ्चिन्न हीयेताभिवाञ्छितम् ॥२०॥
इति श्रुत्वा परां वाणीं प्रणेमुर्मुनिपुङ्गवाः ।
ब्रह्मादयोऽपि तदनु तुष्टुवुर्विविधैः स्तवैः ॥२१॥
अथ प्रोचुर्ऋषिगणा विद्यां तां त्रिपुरेश्वरीम् ।
नमस्तुभ्यं महेशानि श्रीविद्ये त्रिपुरेश्वरि ॥२२॥
अशेषोत्पादयित्री त्वं स्थापयित्री निजात्मनि ।
विलापयित्री सर्वस्य परमेश्वरि ते नमः ॥२३॥
अनूतना सर्वदाऽसि यतो नास्ति जनिस्तव ।

निःस्वन[1]स्वरूपमेवाह—वदन्त्विति । ब्रह्मादीन् विहाय ऋषिगणा इति सम्बोधनं प्रश्नरूपध्याननिमित्तस्य ऋषिगणनिष्ठत्वेन । किं किमर्थम् । वः युष्माभिः । तदीहितमीप्सितम्, वदन्त्विति सम्बन्धः । द्रुतमिति । मयि प्रसन्नायां फलप्राप्तौ न कालविलम्बो भवेदिति तात्पर्यम् । तदेवाह—मत्पराणामिति । अहमेव परा स्वात्मरूपत्वेन परप्रेमास्पदत्वाद्भजनीया येषां तेषाम्, मद्भक्तानामित्यर्थः । न हीयेत कालाद्यन्तरितं न भवेत् ॥२०॥ वाग्रूपेणाभिव्यक्तां श्रुत्वा श्रवणेन्द्रियद्वारा हृदयङ्गमीकृत्य प्रणेमुः दण्डवन्नताः, ब्रह्मादयोऽपि प्रणेमुः दण्डवन्नताः, तदनु प्रणामानन्तरम् ॥ २१ ॥ अथ ब्रह्मादिस्तुत्यनन्तरं विद्यां तुष्टुवुरिति सम्बन्धः । श्रीमती दीप्तिमती अनवच्छिन्नप्रकाशरूपा विद्या चिद्रूपा, अत एव त्रिपुरा तुर्या शुद्धचिदद्वयरूपा, तथास्वरूपाप्यनन्तस्वातन्त्र्यशक्तिमत्त्वादीश्वरी ॥२२॥ समस्तजगत्सृष्ट्यादिस्वातन्त्र्यमपि तवैव, अतश्च त्वमेव परमेश्वरीत्याह—अशेषेति । निजात्मनि दर्पणसदृशे स्वस्वरूपे स्थापयित्री प्रतिबिम्बसदृशजगद्धारयित्रीत्यर्थः । स्वात्मनीति योग्यतयोत्पादयित्रीत्यादावपि योजनीयम् ॥ २३ ॥ उत्पत्तिनाशवदशेषजग-

१. 'स्वरूप'-नास्ति—क० ।

नवात्मिका सदा त्वं वै यतो नास्ति जरा तव ॥२४॥
सर्वाऽसि सर्वसाराऽसि सर्वज्ञा सर्वहर्षिणी ।
असर्वाऽसर्वगाऽसाराऽसर्वज्ञाऽसर्वहर्षिणी ॥२५॥

दाश्रयभूताया अपि तव नोत्पत्तिनाशावित्याह—अनूतनेति । नूतनमुत्पत्तिमत् । यतो नास्ति जरेति । स्थितरूपनिवृत्त्या रूपान्तरप्राप्तिरूपविपरिणामावस्था नास्तीति भावः । एतच्चाशेषविकाराभावोपलक्षकं ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ तदैश्वर्यं वर्णयति—सर्वाऽसीति । दर्पणस्य प्रतिबिम्बात्मत्ववत् स्वान्तरवभासितजगतस्त्वत्स्वरूपत्वात् त्वमेव सर्वाऽसि । ननु कथमविकृताद्वितीयरूपाया अपरिमितसर्वविकाररूपतेति चेदाह—सर्वसाराऽसीति । सारं दृढमनश्वरं रूपम् । तथा च घटादिषु मृदिव सर्वत्राव्यभि[1]चरितसारात्मकसद्रूपेणानुवृत्तत्वात् सर्वसारात्मत्वम् । ननु किं प्रधानात्मक[2]जडशक्तिरूपेणानुवृत्त[3]त्वमिति चेन्नेत्याह—सर्वज्ञेति । सर्वत्र ज्ञानात्मकचित्प्रकाशरूपेणानुवृत्तेत्यर्थः । ननु चित्प्रकाशोऽपि स्वातन्त्र्यवर्जित उदासीनो निमित्तभूतः [4]कृतेः स्वातन्त्र्ये जडतुल्ययोगक्षेमः सांख्यानामिव भवेदिति चेन्नेत्याह—सर्वहर्षिणीति । तस्य स्वातन्त्र्यमेवानन्दः । "आनन्दो विश्वाहन्तापरिणामः" [यो० हृ० दी० १।१३] इत्याद्युक्तनीत्या सर्वत्र स्वातन्त्र्यात् सर्वहर्षवती, अपरिच्छिन्नानन्दरूपेत्यर्थः । लोकेऽपीह[5] यस्य यावत् स्वातन्त्र्यं तावांस्तस्यानन्द इति स्पष्टमेव । यस्य यावत् पारतन्त्र्यं तावत्तस्यानन्दाच्छादनम्, यावत्पारतन्त्र्यनिवृत्तिस्तावदानन्दाभिव्यक्तिरिति तात्पर्यम् । प्रोक्तविशेषणेषु सर्वपदार्थस्याभासनमात्रसारत्वेनाव्यतिरिक्तत्वाद्वस्तुतः सर्वात्मत्वादिकं नास्तीत्याह—असर्वेत्यादि । सर्वगतत्वे सारता स्यात्

---

१. भिचारवृत्तिसारा—क० । २. त्मकाजशक्ति—क० ।
३. नुवृत्त्व—क० । ४. प्रकृतः—ग० ।
५. लोकेऽपि हि—ग० ।

देवि भूयो नमस्तुभ्यं पुरस्तात् पृष्ठतोऽपि च ।
अधस्तादूर्ध्वतः पार्श्वे सर्वतस्ते नमो नमः ॥२६॥
ब्रूहि यत्तेऽपरं रूपमैश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
फलं [1]तत्साधनं मुख्यं साधकं सिद्धमेव च ॥२७॥
सिद्धेस्तु परमां काष्ठां सिद्धेषूत्तममेव च ।
देव्येतत् क्रमतो ब्रूहि भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥२८॥
इत्यापृष्टा महाविद्या प्रवक्तुमुपचक्रमे ।
दयमाना ऋषिगणे स्पष्टार्थं परमं वचः ॥२९॥

सर्वगतत्वाभावात् सारत्वाभाव इत्याह—असर्वगाऽसारेति ॥ २५ ॥ एवं स्तुत्वा नमस्कारस्य सम्मुखे कर्तव्यत्वेन परदेवताया अशरीरिण्याः साम्मुख्यदौर्लभ्यात् स्वपुरःपृष्ठाद्यखिलदिक्कालव्यापकत्वेन च सर्वतो नमस्कुर्वन्ति ऋषयः—देवीति । भूयः अपरिमितकृत्वः ॥ २६ ॥ एवं देवतां स्तुतिपूर्वकं नमस्कृत्य जिज्ञासितार्थं पृच्छन्ति—ब्रूहीति । यद्यपि ज्ञानिषूत्तमजिज्ञासयैव प्रवृत्तास्तथाप्यलभ्यपरदेवतासमागमपरितुष्टा ज्ञातस्याप्यर्थस्य दार्ढ्यसम्पत्तये दशधा मुनयः प्रश्नं चक्रुरिति । परमित्यत्राकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यां परं रूपमपरं रूपमिति प्रश्नद्वयम्, उत्तरानुरोधात् । ते ऐश्वर्यं ते ज्ञानं ज्ञानस्य मुख्यं फलं साधनं साधकं च ज्ञाने[2] सिद्धम् ॥२७॥ सिद्धेरिति जात्येकवचनम् । निर्धारणे षष्ठी । सिद्धीनां मध्य इत्यर्थः । परमां मुख्यां काष्ठां पर्यवसानभूमिम्, यत्प्राप्त्यनन्तरं नास्ति प्राप्तव्यसिद्ध्यन्तरमिति तात्पर्यम् । [3]ज्ञानसिद्धेषु ॥ २८ ॥ आसमन्तात् सर्वैर्मुनिभिः पृष्टा । भूयः प्रणामेन भक्त्या च परितुष्टा प्रकर्षेण सर्वसंशयच्छेदनार्हयुक्तियोगेन वक्तुम् । नन्वाप्तकामायास्तस्याः प्रतिवचने किं निमित्तमिति चेदाह—दयमानेति । स्पष्टार्थम् असन्दिग्धम् । परमंमतिसुन्दरं श्रवणानन्दनम् ॥ २९ ॥

---

१ तस्माद्धनं—क० । २. ज्ञानं—क० । ३. ज्ञाना—क० ।

शृणुध्वमृषयः सर्वं[1] प्रवक्ष्यामि क्रमेण तत् ।
अमृतं ह्यागमाम्भोधेः समुद्धृत्य ददामि वः ॥३०॥
यत्र सर्वं जगदिदं दर्पणप्रतिबिम्बवत् ।
उत्पन्नं च स्थितं लीनं सर्वेषां भासते सदा ॥३१॥
यदेव जगदाकारं भासतेऽविदितात्मनाम् ।

श्रोतॄनभिमुखयति—शृणुध्वमिति । तद् भवत्पृष्टम् । आगमाम्भोधेः शास्त्रसमुद्रादमृतमिव सारांशं वो युष्मभ्यं ददामि ॥ ३० ॥ एवमभिमुखीकृत्याद्यं प्रश्नविषयं परं रूपमुपपादयति—यत्रेति । परा प्रतिभा मम परं रूपमीरितमिति षष्ठश्लोकेनान्वयः । इह घटपटादिविचित्रदृश्याकारा प्रतिभा ज्ञानशब्दवाच्या स्वप्रकाशाऽनपह्नवनीयास्ति । तस्या अपह्नवे न प्रश्नो नापि चोत्तरं घटते, प्रश्नप्रतिवचनादेः प्रतिभायत्तत्वात् । नहि तस्यास्तत्तद्दृश्याकारक्षणिकप्रतिभामात्रपरिनिष्ठितं रूपम्, स्मृत्यनुसन्धानाद्यनुपपत्तेः । अतस्तद्रूपं तत्तत्प्रतिबिम्बपरिच्छिन्नदर्पणांशराश्यनुस्यूतमहादर्पणवत्[2] तत्तद्दृश्याकारपरिच्छिन्ना परप्रतिभाधाराराश्यनुस्यूतमहाप्रतिभैव । एवैष परा प्रतिभा सामान्यज्ञानरूपा देशकालाद्यपरिच्छिन्ना मम परं सर्वमौलं रूपमिति तात्पर्यम् । तदेव यत्रेत्यादिपञ्चभिः श्लोकैश्चित्तारोहाय विशिष्यते । यत्र यस्यां परप्रतिभायाम्, इदं सर्वं प्रत्यक्षसिद्धं जगत्, उत्पन्नं नूतनाभासविषयं स्थितमाभासधाराविषयम्, लीनम् आभासाविषयम्, सदा सर्वेषां प्रमातॄणां क्रमाद्भासते । ननु भूतले घटादिरिव पृथक् सन् भासत इति चेन्नेत्याह—दर्पणप्रतिबिम्बवदिति । दर्पणे प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिस्थितिलयावभासवत् परप्रतिभायामव्यतिरेकेणैव जगत उत्पत्त्यादिभासनमिति ॥ ३१ ॥ ननु दर्पणे बिम्बनिमित्तकं प्रतिबिम्बभासनम्, परप्रति-

१. सर्वे—क० । २. दर्पणात्—क० ख० ।

यद्योगिनां निर्विकल्पं विभात्यात्मनि केवलम् ।।३२।।
गम्भीरस्तिमिताम्भोधिरिव निश्चलभासनम् ।

भायां कुतो जगदवभासनमिति चेत्, स्वस्वातन्त्र्याख्यमायाशक्तिनिमित्तकमित्याह—यदेवेति। यदेव परप्रतिभाख्यतत्त्वमेव, अविदितात्मनां मायाशक्त्यवस्थान्तरात्मकाविद्यावृतमनसां कामलादोषावृतनयनानां शङ्खे पीतिमेव[1] जगदाकारं भासते। यदेव तत्तत्त्वं योगिनां विद्याविनष्टाविद्यानां निर्विकल्पं दृश्यद्वैताकारवर्जितं भाति। ननु तथापि तदस्य भातीति भास्यभासकद्वैतानपगम इति चेदाह—आत्मनि केवलमिति। स्वात्मनि चिद्रूपे देहादिदृश्याभासलेशविकले केवलमहमिति द्रष्टृमात्ररूपेण भासत इत्यर्थः ।। ३२ ।। ननु तथापि तन्न[2] निर्विकल्पं भवितुमर्हति, तदा क्षणिककेवलज्ञानधाराया एव भासमानत्वात्तत्र च क्षणिककेवलज्ञानानां परस्परं भिन्नत्वादित्याशङ्क्याह—गम्भीरेति। योगिनामात्मतत्त्वं गम्भीरस्तिमिताम्भोधिवद् निश्चलभासनं भवति। गम्भीरमिति देशापरिच्छेदः, स्तिमितमिति कालापरिच्छेद उक्तो ज्ञेयः। अनन्ताद्वयरूपेणैव तद्भासन[3]मिति तात्पर्यम्। एवं तदेव तत्त्वं भक्तश्रेष्ठैरपि सेव्यत इत्याह—यत् सुभक्तैरिति। सेव्यत इति सम्बन्धः। सुष्ठु द्वैतमालिन्यवर्जनेन भजन्तीति सुभक्ताः परात्मतत्त्वविदः। अतिशयप्रीत्येति। प्रीतिरनुरक्तिः चित्तवृत्तिविशेषः, तस्या अतिशयत्वमनवधित्वम्। सेयं प्रीतिर्द्वैतिनां न घटते। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृ० उ० २।४।५] इत्युक्त्या तेषां परात्मप्रीतेरात्मार्थत्वेनात्मप्रीतेर्व्यावृत्तत्वेन न्यूनत्वेन चानवधित्वाभावात्। अद्वैतिनां परात्मनः स्वात्माभेदेन तत्प्रीतेरितरार्थत्वाभावान्नोक्तदोष इति ध्येयम्। कैतववर्जनादिति। कैतवं

---

१. पीतमिव–क०, पीतमेव–ख०   २. तन्निर्वि–क० ख०।
३. भान–क० ख०।

यत् सुभक्तैरतिशयप्रीत्या कैतववर्जनात् ॥३३॥
स्वभावस्य स्वरसतो ज्ञात्वापि स्वाद्वयं पदम् ।
विभेदभावमाहृत्य[1] सेव्यतेऽत्यन्ततत्परैः ॥३४॥
अक्षान्तःकरणादीनां प्राणसूत्रं यदान्तरम् ।
यदभाने न किञ्चित् स्याद्यच्छास्त्रैरभिलक्षितम्॥३५॥

शाठ्यम्[2] । यथा हि वारयोषा विटेषु प्रीतिं कुर्वन्ति तत्कैतवम् । अर्थगता हि तासां मुख्या प्रीतिः । यतोऽमुख्यामपि विटगतां मुख्यामिव कृत्वा प्रदर्शयन्ति, अतः सा प्रीतिः कैतवाद्भवति, द्वैतिनामीदृश्येव भक्तिरिति सुधीभिर्विमर्शनीयम् ॥ ३३ ॥ अद्वैतिनां स्वात्मभूतपरात्मसेवनं कथं सम्भवेत् सेव्यसेवकयोर्भेदविमर्शमन्तरेति चेदाह—विभेदभावमाहृत्येति । [3]विभेदस्य भावः सत्ता । तमाहृत्य बलाज्ज्ञात्वा । आहार्यभेदज्ञानेनेत्येतत् । एतदेवाह—ज्ञात्वापीति । स्वस्मादद्वयमद्वितीयं पदं प्राप्यं परात्मतत्त्वं ज्ञात्वापि । एवं ज्ञानवतः कुतो विभेदभावाहरणमिति चेदाह—स्वभावस्य स्वरसत इति । स्वभावस्य चित्तस्य स्वरसतः स्वाभाव्यात् । यथा हि केषाञ्चिज्ज्ञानिनां पूर्वसंस्कारवशाद्राज्यादिक्रिया, एवं वासनावैचित्र्यादेतदपीति भावः । नन्वेवंविधानां सेवनमनादरपूर्वकं स्यादिति चेदाह—तत्परैरिति । तत्परत्वयुतैरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ अक्षेति । अक्षाणीन्द्रियाणि, अन्तःकरणं मनः, आदिना बुद्ध्यादेर्देहस्य च[4] ग्रहणम्, एतेषाम् । आन्तरं प्रतिबिम्बानां दर्पण इव यत् स्वभावभूतम् । यद्वा एतेषां यदान्तरं प्राणसूत्रम् । यथा हि सूत्रपाञ्चालिका स्वान्तरस्थेन प्राणतुल्येन सर्वचेष्टानिदानसूत्रेणैव तत्तच्चेष्टां करोति, एवमक्षादीनां स्वस्वचेष्टानिदानभूतान्तरप्राणसूत्रम् । अथ च यस्याभानेऽ-

१. मारुह्य—क० । २. कापट्यम्—ख० ग० ।
३. विवेकभेदस्य—क० ख० । ४. 'च' नास्ति—क० ।

परा सा प्रतिभा देव्याः परं रूपं ममेरितम् ।
ब्रह्माण्डानामनेकानां बहिरूर्ध्वे सुधाम्बुधौ ॥३६॥
मणिद्वीपे नीपवने चिन्तामणिसुमन्दिरे ।
पञ्चब्रह्ममये मञ्चे रूपं त्रैपुरसुन्दरम् ॥३७॥
अनादिमिथुनं [1]यत्तदपराख्यमृषीश्वराः ।
तथा सदाशिवेशानौ विधिविष्णुत्रिलोचनाः ॥३८॥

प्रकाशने किञ्चिदपि न स्यान्न सत्तां प्राप्नुयात्। एवंविधे परतत्त्वे किं प्रमाणमिति चेल्लक्षणावृत्त्या शास्त्रमेवेत्याह—यच्छास्त्रैरिति। एवं प्रोक्तरूपा पराऽनवच्छिन्ना प्रतिभैव देव्या जगत्क्रीडापराया मम परं वास्तवं रूपमिति योजयेत् ॥ ३५ ॥ एवं परं रूपं प्रतिपाद्याऽपरं रूपमुपपादयितुमादौ [2]त्रिपुरासगुणमूर्तिं प्रकृते प्रस्तुतां निरूपयति—ब्रह्माण्डानामिति। ब्रह्माण्डानामित्यादिकथनमनवधिकैश्वर्यनिरूपणद्वारा सगुणमूर्तिभ्य उत्कृष्टत्वेन प्रशंसितुम् । सुधाम्बुधौ अमृतजलार्णवे ॥ ३६ ॥ मणिद्वीपे नवरत्नमणिसंकॢप्तनवखण्डात्मकद्वीपे । नीपाः कदम्बवृक्षविशेषाः, तेषां[3] वने विपिने। चिन्तामणिः भक्तानां चिन्तितफलप्रदो मणिविशेषः, अमृतमथनसमये महता प्रयत्नेन दैवैरेक आसादितः । तादृशमणिगणविरचिते सुन्दरे मन्दिरे। पञ्चब्रह्ममये ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरात्मचतुष्पादे सदाशिवात्मफलके मञ्चे त्रैपुरसुन्दरं त्रिषु पुरेषु धामसु जाग्रदादिषु सर्वस्पृहणीयत्वेनातिसुन्दरम् अनुगतं यत्परं रूपं परचिदात्मतत्त्वम् , तत्सम्बन्धि भक्तानुग्रहाय स्वस्वातन्त्र्यमात्रनिमित्तावभासितं रूपम् ॥ ३७ ॥ अनादिमिथुनं प्राङ्माहात्म्यखण्डे प्रतिपादितम् उत्पत्तिवर्जितं कामेश्वरकामेश्वरीरूपम्। यद्यपि ब्रह्माद्यनुग्रहेणाविर्भावरूपोत्पत्तिस्तत्राभिहिता, तथापि न आदिः कारणं यस्येति विग्रहेण कारणात् स्वस्वातन्त्र्यभिन्नादुत्पत्तिवर्जनं ज्ञेयम्।

१. ह्येतद्–ख० । २. पुरा–क० ख० । ३. 'तेषां' नास्ति–क० ।

गणेशस्कन्ददिक्पालाः शक्तयो गणदेवताः ।
यातुधानाः सुरा नागा यक्षकिम्पुरुषादयः ॥३९॥
पूज्याः सर्वा मम तनूरपराः परिकीर्तिताः ।
मम मायाविमूढास्तु मां न जानन्ति सर्वतः ॥४०॥
पूजिताऽहमेव[1] सर्वैर्ददामि फलमीहितम् ।
न मत्तोऽन्या काचिदस्ति पूज्या वा फलदायिनी ॥४१॥
यथा यो मां भावयति फलं मत् प्राप्नुयात्तथा ।
ममैश्वर्यमृषिगणा अपरिच्छिन्नमीरितम् ॥४२॥

एवंविधं यत्तदेव मेऽपरं रूपम् । [2]एवं प्रधानमपरं रूपमभिधाय "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्" [भ० गी० १०।४१] इति भगवदुक्तन्यायेनाप्रधानरूपाण्यप्याह—तथेति । सदाशिवाद्याः पञ्च अनुग्रहतिरोधानसृष्टिस्थितिलयात्मकपञ्चकृत्याधिकारिणः ॥३८॥ गणेशो विनायकः । स्कन्दः षण्मुखः । दिक्पाला इन्द्रादयः । शक्तयः प्रागुक्ताः कुमारीलक्ष्मीप्रमुखा अन्याश्च । गणदेवताः वसुरुद्रादयो गणरूपाः । यातुधानादिकिंपुरुषान्ताः पूज्या इत्यन्वयः ॥३९॥ यातुधानासुरादिषु या याः पूज्या मूर्तयः, ताः सर्वा ममापराः, तनूः तन्वः । एवं सर्वत्र तत्तद्रूपेण स्थितां मायाविमूढा मां न जानन्तीत्याह—ममेति । ताः सर्वा मूर्तयो मत्सम्बन्धिन्य एवेति न जानन्तीति भावः ॥ ४० ॥ कुतस्ता मूर्तयस्त्वत्सम्बन्धिन्य इति चेत्तत्र तत्र पूज्या फलप्रदा चाहमेवेत्याह—पूजितेति । ईहितं इच्छितम् । कुत एतदिति चेत्, पूजानुरूपफलदातृत्वस्य संविदतिरिक्ते दुर्घटत्वमित्याह—न मत्त इति ॥ ४१ ॥ यथा यत्फलदातृत्वेन तत्फलं[3] मत् मत्तः, तथारूपायाः । तृतीयं प्रश्नमुत्तरयति—ममेति । अपरिच्छि-

---

१. पूजिता ह्येव सर्वैस्तैर्द–क० । २. 'एवं' नास्ति–क० ख० ।
३. 'तत्फलं' नास्ति--क० ख० ।

अनपेक्ष्यैव यत्किञ्चिद् अहमद्वयचिन्मयी ।
स्फुराम्यनन्तजगदाकारेण ऋषिपुङ्गवाः ॥४३॥
तथा स्फुरन्त्यपि सदा नात्येम्यद्वैतचिद्वपुः ।
एतन्मे मुख्यमैश्वर्यं दुर्घटार्थविभावनम् ॥४४॥
ममैश्वर्यं तु ऋषयः पश्यध्वं सूक्ष्मया दृशा ।
सर्वाश्रया सर्वगता चाप्यहं केवला स्थिता[1] ॥४५॥
स्वमायया स्वमज्ञात्वा संसरन्ती चिरादहम् ।
भूयो विदित्वा स्वात्मानं गुरोः शिष्यपदं गता ॥४६॥

न्नम् अनन्तम् ॥४२॥ तत्र मुख्यमैश्वर्यमाह—अनपेक्ष्यैवेति । स्वरूपाद्भिन्नं यत्किञ्चित्कारणमनपेक्ष्यैव जगदाकारेण स्फुरामीत्यर्थः। ननु स्वरूपातिरिक्तकारणाभावेऽपि स्वांशभेदापेक्षया जगदाकारता स्यादिति चेन्नेति बोधयितुम्—अद्वयचिन्मयीति । अखण्डचिन्मात्रत्वेन ममांशाभावादिति तात्पर्यम् ॥ ४३ ॥ ननु पूर्वं तवाद्वयचिन्मात्रत्वेऽपि जगदाकारतापत्त्यनन्तरं विचित्रानेकरूपता स्यादिति चेदाह— तथेति। विचित्रजगदाकारेण सदा स्फुरन्त्यप्यहमद्वैतचिदात्मकं वपुः स्वरूपं नात्येमि न परित्यजामि । विचित्रजगदाकारस्य प्रतिबिम्बतुल्यत्वान्न मे स्वरूपप्रतिहतिरिति भावः। एतद् अनपगताद्वैतचिन्मात्ररूपाया अपि विचित्रजगदात्मना स्फुरणम् । दुर्घटार्थस्य विभावनं सम्पादनम् ॥ ४४ ॥ सर्वेषां दृश्यानामाश्रया, सर्वेषु गताऽनुस्यूता चापि केवलाद्वैतचिन्मात्रात्मनाहं स्थिता, एवंविधं ममैश्वर्यं पश्यध्वम् ॥ ४५ ॥ अपरमघटितघटनसामर्थ्यरूपमैश्वर्यमाह—स्वमाययेति । स्वसम्बन्धिनी या मायाशक्तिः परमस्वातन्त्र्यरूपा, तया अहं स्वं स्वात्मानमज्ञात्वाऽज्ञानावृतं कृत्वा संसरन्ती चिरादनादिकालाद् जननमरणप्रवाहपतिता सती शिष्यस्य पदं स्वरूपं

१. चितिः—क० ।

नित्यमुक्ता पुनर्मुक्ता भूयो भूयो भवाम्यहम् ।
निरुपादानसम्भारं सृजामि जगदीदृशम् ॥४७॥
इत्यादि सन्ति बहुधा ममैश्वर्यपरम्पराः ।
न तद् गणयितुं शक्यं सहस्रवदनेन वा ॥४८॥
शृण्वन्तु संग्रहाद् वक्ष्ये मदैश्वर्यस्य लेशतः ।
जगद्यात्रा[1] विचित्रेयं सर्वतः संप्रसारिता ॥४९॥
मम[2] ज्ञानं बहुविधं द्वैताद्वैतादिभेदतः ।
परापरविभेदाच्च बहुधा चापि तत्फलम् ॥५०॥
द्वैतज्ञानं तु विविधं द्वितीयालम्बनं यतः ।

प्राप्ता भूत्वा, भूयः पुनः, गुरोः सकाशात् स्वात्मानमात्मतत्त्वं विदित्वा मुक्ता भवामीति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥ एतद[एवम]विद्यादेर्मायिकत्वेन सत्यबन्धाभावान्नित्यमुक्तापि वारं वारं पुनर्मुक्ता भवामि । अथ च ईदृशमनन्तविचित्रं जगन्निरुपादानसम्भारं यथा तथा उपादानादिकारणसामग्रीं विनैव सृजामि ॥ ४७ ॥ तद् ऐश्वर्यं सहस्रवदनेन आदिशेषेणापि न गणयितुं शक्यम् । अनन्तत्वादिति भावः ॥ ४८ ॥ ऐश्वर्यस्यानन्तत्वमेव भङ्ग्यन्तरेणाह—शृण्वन्त्विति । जगद्रूपी यात्रा व्यवहारोऽवभास इति यावत् । इयमनाद्यनन्ता सर्वापरोक्षभूता सम्प्रसारिता सम्यगबाधितस्थिरार्थक्रियार्हरूपेण प्रसारिता अवभासितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ एवं परात्मनः परापरम् ऐश्वर्यं च प्रतिपाद्य तदुद्भाविताविद्याबन्धान्मोक्षसिद्धये चतुर्थप्रश्नोत्तरमाह—ममेति । बहुविधतामेवाह—द्वैतेति । द्वैतज्ञानमुपासनम् । अद्वैतमनुभवरूपम् । [3]परमपरोक्षम् । अपरं परोक्षम् । एवं ज्ञानस्य बहुविधत्वात् फलमपि बहुविधमित्याह—बहुधेति ॥५०॥ द्वैतज्ञानस्यानेकविधत्वे हेतुमाह—द्वितीयालम्बनं यत इति । यतो ध्यातुः स्वरूपातिरिक्तमूर्तिमन्त्रादिविविध-

१. द्यात्रा—क० । २. ममाज्ञानं—क० । ३. 'परम्' नास्ति—क० ।

ध्यानमेव तु तत्प्रोक्तं स्वप्नराज्यादिसम्मितम् ॥५१॥
तच्चापि सफलं ज्ञेयं नियत्या नियतं यतः ।
अपरं चापि विविधं तत्र मुख्यं तदेव हि ॥५२॥
प्रोक्तमुख्यापरमय[१] ध्यानं मुख्यफलक्रमम् ।
अद्वैतविज्ञानमेव परविज्ञानमीरितम् ॥५३॥

विषयकध्यानमेव द्वैतज्ञानमित्यर्थः । अस्य ज्ञानस्याद्वैतज्ञानादपकृष्टत्वं द्योतयितुं विशेषणम्—स्वप्नराज्यादिसम्मितम् । आदिना मनोराज्यादिसंग्रहः । ध्यानस्य स्मृत्यनुसन्धानरूपत्वेनाप्रामाण्यात् स्वप्नराज्यभ्रमतुल्यत्वमिति ध्येयम् ॥ ५१ ॥ ननु ध्यानात्मकद्वैतज्ञानस्य भ्रमतुल्यत्वे निष्फलत्वापत्तिरिति चेदाह—तच्चापीति । स्मृतिरूपमपीत्यर्थः । सफलमित्येव ज्ञेयम् । कथमेतदिति चेदाह—नियत्या नियतं यत इति । यद्यपि स्मृतेः सामान्यतोऽज्ञाननिवृत्तिरूपप्रकृतफलं साक्षात् पारम्पर्येण वा नास्ति, तथापि प्रोक्तस्मृतिविशेषाणां भगवन्नियतिशक्तिनियमितत्वाच्चित्तशोधनद्वारा प्रोक्तफलवत्त्वमिति ज्ञेयम् । ननु द्वैतज्ञानमालम्बनभेदान्नानाविधमित्युक्तम् । तत्र किं सर्वं समम्, उत यत्किञ्चिन्मुख्यमिति चेदाह—अपरं चेति । द्वैतं चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ किं तदिति चेदाह—प्रोक्तेति । "ब्रह्माण्डानामनेकानाम्" [२०।३६] इत्यादिना प्रोक्तं यन्मुख्यमपरं रूपम्, तन्मयं तदेकविषयकं यद्ध्यानं तदेव मुख्यम् । कुत इति चेदाह—मुख्यफलक्रममिति । मुख्यः साक्षात्प्राप्यः फलस्य चित्तशुद्ध्यादेर्ज्ञानसाधनसमुदायस्य, क्रमः परम्परा यस्मादित्यर्थः । मुख्याऽपररूपध्यानेन साक्षाज्ज्ञानसाधनसम्पत्तिः, सदाशिवादिध्यानेन त्वेतद्ध्यानप्राप्तिद्वारेति ज्ञेयम् । ध्यानात्मकद्वैतज्ञानस्य साक्षादज्ञाननाशकत्वाभावेनैतस्मात् साक्षादज्ञाननाशकमद्वैतज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह—अद्वैतेति । परविज्ञानं श्रेष्ठविज्ञानम् ॥ ५३ ॥

---

१. मयं ध्यानं—क० ।

मामनाराध्य परमां चिरं विद्यां तु श्रीमतीम् ।
कथं प्राप्येत परमां विद्यामद्वैतसंज्ञिकाम् ॥५४॥
तदेवाद्वैतविज्ञानं केवला या परा चितिः ।
तस्याः शुद्धदशामर्शो द्वैतामर्शाभिभावकः ॥५५॥
चित्तं यदा स्वमात्मानं केवलं ह्यभिसम्पतेत् ।

नन्वलं द्वैतविज्ञानेनापकृष्टेन, सर्वैरद्वैतविज्ञानं श्रेष्ठमेवाश्रयितव्यमिति चेदाह—मामिति । श्रीमतीं विद्यां श्रीविद्याभिधानां परमां "शरीरेषु मूर्धेव" इत्युक्तरीत्या सगुणमन्मूर्तिषु सदाशिवादिषु सुमुख्याम् । चिरं बहुकालमनाराध्य कथमद्वैतविद्या प्राप्येत ? नैव प्राप्येतेति भावः । विद्यां ज्ञानम् ॥ ५४ ॥ एवं द्वैतज्ञानं निरूप्यापरोक्षात्मकं परमद्वैतज्ञानमाह—तदेवेति । केवला दृश्यद्वैतलेशवर्जिता, परा अनवच्छिन्ना या चितिः परस्वरूपत्वेन प्रोक्ता, तदेवाद्वैतविज्ञानम् । ननु प्रोक्तपररूपात्मककेवलचितेः चित्रस्य भित्तिरिवाज्ञानसहितजगदाश्रयत्वेन कथमज्ञाननिवर्तकत्वं स्यादिति चेदाह—तस्या इति । परचितेः या शुद्धदशा वेद्याभाससम्भेदवर्जितरूपा, ज्ञेयवर्जितसामान्यज्ञानरूपेति यावत्, तस्या आमर्शो निर्दुष्टप्रमाणेनापरोक्षज्ञानम् । स द्वैतामर्शाभिभावकः, द्वैतविषयो य आमर्शोऽवभासः, तस्याप्रामाण्यग्रहोत्पादनेनाभिभावकः तिरस्कारजनकः, अर्थक्रियोत्पादनानर्हत्वसम्पादक इति यावत् । यथा हि दर्पणे ज्ञाते तद्गतप्रतिबिम्बसर्पव्याघ्रादेर्भयाद्यर्थक्रियोत्पादनानर्हता, एवमिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥ एतदेव भूयः स्फुटतयोपपादयति—चित्तमिति । यदा यस्मिन् काले केवलं दृश्याकारकलङ्करहितं परोक्षतो विदितं स्वं स्वरूपभूतमहंप्रत्ययिनमात्मानमखिलावस्थानुगतसामान्यचिद्रूपम् । केवलमिति चित्तेऽप्यन्वेति । केवलं विकल्पसंस्कारवर्जितं दृश्यविमुखोऽस्मि, आत्माभिमुखोऽस्मीत्यादिसविकल्पसमाधिदशास्थसंस्कारेणापि वर्जित-

तदेवानुविभातं स्याद् विज्ञानमृषिसत्तमाः ॥५६॥
श्रुतितो युक्तितो वापि केवलात्मविभासनम् ।
देहाद्यात्मावभासस्य नाशनं ज्ञानमुच्यते ॥५७॥
तदेव भवति ज्ञानं यज्ज्ञानेन तु किञ्चन ।
भासमानमपि क्वापि न विभायात् कथञ्चन ॥५८॥

मिति यावत् । एवंविधं चित्तं चितः प्रसरद्रूपज्ञानशक्तिः । अभिसम्पतेत् अभितः परिच्छेदवर्जनेन सर्वतः सम्यगेकीभावसमापत्त्या पतेत् । चित्तस्य शुद्धचिदात्मनि मज्जनेन तदेकीभावप्राप्त्या निर्विकल्पसमाधिर्यदा भवेदिति तात्पर्यम् । ततः समाधेर्व्युत्थितस्य तदेव समाधावनुभूतं शुद्धचिद्रूपमनुविभातं स्यात्तदेवाहमित्यखण्डाकारेण प्रत्यभिज्ञातं स्याद् भवेत् । तदेव प्रोक्तप्रत्यभिज्ञानमेव परं विज्ञानमित्युच्यत इति शेषः ॥ ५६ ॥ एवं परं ज्ञानं निरूप्यापरज्ञानस्वरूपं निरूपयति—श्रुतित इति । श्रुतितः साङ्गश्रवणेन । युक्तितो वापि केवलतर्केण वा । केवलात्मनो देहादिपरिच्छेदवर्जितचिदात्मनः । विभासनं विशेषतो निश्चयरूपेण परोक्षतो यद्भासनम् । तच्च किंविधं तदाह—देहादीति । देहप्राणादौ परिच्छिन्ने दृश्ये य आत्म[1]-त्वावभासोऽहंप्रत्ययः, तस्य नाशनं तत्राप्रामाण्यग्राहकम्, एवंविधकेवलात्मविभासनमपरज्ञानमुच्यते । ननु युक्तितो वापीति केवलतर्केण ज्ञानोपपादनमद्वैतशास्त्रविरुद्धमिति चेदुच्यते—श्रवणादिकं विनोत्तमाधिकारिणामनुपायाख्यज्ञानस्य केवलतर्कमात्रजनितस्यागमेष्वभ्युपगतत्वात् । यदुक्तम्—"उत्तमानां तु विज्ञानं गुरुशास्त्रानपेक्षणम्" इति । प्रसिद्धाश्चाकृतश्रवणा ज्ञानिनो वामदेवकर्कटिकादयः ॥ ५७ ॥ एवं परापरज्ञाने क्रमान्निरूप्य भूयः [2]फलोद्देशेन द्वैतज्ञानाद्विवेचनाय परं ज्ञानं श्लोकपञ्चकेनाह—तदेवेति ।

१. आत्माव–क० ख० । फलादेशेन–क० ।

तदेवाद्वैतविज्ञानं यद्विज्ञानेन किञ्चन ।
अविज्ञातं नैव भवेत् कदाचिल्लेशतोऽपि च ॥५९॥
सर्वविज्ञानात्मरूपं यद्विज्ञानं भवेत् खलु ।
तदेवाद्वैतविज्ञानं परमं तापसोत्तमाः ॥६०॥
जाते यादृशविज्ञाने संशयाश्चिरसम्भृताः ।
वायुनेवाभ्रजालानि विलीयन्ते परं हि तत् ॥६१॥

यत्किञ्चन दृश्यं भासमानमपि क्वापि क्वचिदपि यज्ज्ञानेन कथञ्चन केनापि प्रकारेण न विभायाद् ज्ञातदर्पणतत्त्वस्य तत्प्रतिबिम्बमिव न पृथक्सत्त्वेन विशेषादबाधितत्वेन भायात्, तदेव परं ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ यथा हि दर्पणतत्त्वज्ञानेन प्रतिबिम्बं लेशतोऽपि कदाचिदपि प्रतिबिम्बकालेऽन्यदा वाऽविज्ञातं न भवेत्, तथा यद्विज्ञानेन यत्किञ्चनापि दृश्यमविज्ञातं न भवेत् तदेवाद्वैतविज्ञानम् ॥ ५९ ॥ सर्वेषां घटादिव्यावृत्तविषयाणां परिच्छिन्नविशेष[1]ज्ञानानां प्रतिबिम्बपरिच्छिन्नदर्पणांशानां महादर्पण इवात्मरूपं यद्विज्ञानं भवेत्। खल्वित्येवार्थः। आत्मस्वरूपमेव न कथञ्चिदन्यथेति तात्पर्यम्। तदेव परममद्वैतविज्ञानम्। ननु प्रत्यभिज्ञात्मकं ज्ञानं कथं सर्वज्ञानात्मरूपम्, प्रत्यभिज्ञाविषयस्य शुद्धचितस्तथात्वं स्यादिति चेदुच्यते—दर्पणान्तःप्रतिबिम्बदर्पणान्तरांशवत्तयोरत्यन्तमभेदप्रत्ययेन तथाव्यवहारसम्भवात् ॥ ६० ॥ यथा दर्पणतत्त्वे ज्ञाते तत्प्रतिबिम्बस्वरूपगताखिलसंशया दर्पणमात्रत्वनिश्चयेन विलीयन्ते, तथा यादृशविज्ञाने जाते सति प्रधानप्रकृतिका वा सृष्टिः परमाणुप्रकृतिका वेति दृश्यगताः, देहो वाहं प्राणो वेत्यादिद्रष्टृगताश्च संशयाश्चिरादनादिकालात् सम्भृता हृदि निहिता विलीयन्ते । वायुनेवाभ्रजालानीति विलये विलम्बाभावद्योतनाय। तत् ज्ञानम् ॥ ६१ ॥

१. विषय—क० ।

कामादिवासनाः सर्वा यस्मिन् सन्ति न किञ्चन ।
स्युर्भग्नदंष्ट्राहिरिव तद्विज्ञानं परं स्मृतम् ॥६२॥
विज्ञानस्य फलं सर्वदुःखानां विलयो भवेत् ।
अत्यन्ताभयसंप्राप्तिर्मोक्ष इत्युच्यते फलम् ॥६३॥
भयं द्वितीयसङ्कल्पादद्वैते विदिते दृढम् ।
कुतः स्याद् द्वैतसङ्कल्पस्तमः सूर्योदये यथा ॥६४॥
ऋषयो न भयं क्वापि द्वैतसङ्कल्पवर्जने ।

यथा[1] ज्ञातदर्पणतत्त्वस्य तत्प्रतिबिम्बगताखिलकामद्वेषादिवासनाविलयः, एवं यस्मिन् ज्ञाते सति दृश्यगतकामाद्यखिलवासना न किञ्चनेति निःस्वरूपा लुप्ता भवेयुरिति तात्पर्यम्। प्रारब्धादिवशात् काश्चन वासना अलुप्ता अपि भग्नदंष्ट्राहिरिव स्युः। यथा हि भग्नविषदंष्ट्रः सर्पो न मरणाद्यनर्थावहः, तथा ता वासना न जन्मान्तररूपानर्थप्रदाः, "तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ" [ब्र० सू० ४।१।१३] इति न्यायेन तत्कामादिवासनया कृतकर्मफलासंश्लेषात् ॥ ६२ ॥ एवं ज्ञानं निरूप्य फलं निरूपयति—विज्ञानस्येति। सर्वदुःखानां शारीरादीनाम्। यद्यपि सर्वदुःखविलयः सुषुप्त्यादावस्ति, तथापि भाविदुःखसम्भावनया भयमस्तीत्यत आह—अत्यन्तेति। एष एव मोक्ष इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ कुतोऽस्यात्यन्ताभयसम्प्राप्तिरिति चेदाह—भयमिति। अयं व्याघ्रोऽयं वृश्चिक इत्यादिद्वितीयसङ्कल्पादेव लोके भयं प्रसिद्धम्, सुषुप्तौ द्वैतसङ्कल्पाभावेन भयाभावात्। अद्वैते दृढ विदिते सति निःसन्दिग्धाद्वैतज्ञाने सति तेन ज्ञानेनाविद्याया नष्टत्वेन निमित्ताभावान्न पुनर्द्वैतसङ्कल्प इत्याह—कुत इति। यथा दर्पणाद्वयतत्त्वे विदिते पुनस्तत्प्रतिबिम्बेषु न द्वितीयत्वनिश्चय एवं प्रकृतेऽपीति भावः ॥ ६४ ॥ भयनिमित्तद्वैतसङ्कल्पवर्जने भय-

---

१. तथा—क० ख० ।

अतो यत्फलमन्यत् स्यात्तद्भयं सर्वथा भवेत् ॥६५॥
अन्तवत्तु द्वितीयं स्याद् भूयो लोके समीक्षणात् ।
सान्ते भयं सर्वथैवाभयं तस्मात् कुतो भवेत् ॥६६॥
संयोगो विप्रयोगान्तः सर्वथैव विभावितः ।
फलयोगोऽपि तस्माद्धि विनश्येदिति निश्चयः ॥६७॥
यावदन्यत् फलं प्रोक्तं भयं तावत्प्रकीर्तितम् ।
तदेवाभयरूपं तु फलं सर्वे प्रचक्षते ॥६८॥

सम्भावनापि नास्तीत्याह—ऋषय इति । क्वापि देशे काले वा । एवं द्वैतसङ्कल्पवर्जितं स्वरूपमेव फलं मोक्षात्मकमित्युक्त्वा स्वरूपातिरिक्तस्य नाभयात्मकफलत्वमित्याह—अत इति । निरुक्तस्वरूपस्यैव फलत्वात् । स्वरूपादन्यत्तु भयप्रदत्वाद् भयमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ तस्य भयप्रदत्वमेव साधयितुमाह—अन्तवदिति । नाशवदित्यर्थः । द्वितीयम् अन्यत् । कुत एतदवगतमिति चेदाह—भूय इति । लोके पुत्रकलत्रगृहधनादेरन्यस्यान्तवत्त्वस्य बहुधा दृष्टत्वादित्यर्थः । अतः सान्ते नश्वरे सर्वथैव भयं भवेत् । ततोऽभयं सान्तात् कुतो भवेत् ॥ ६६ ॥ एवमन्यस्य स्वरूपतोऽन्तवत्त्वेन भयप्रदत्वमुपपाद्य तत्सम्बन्धस्यापि तथात्वाद् भयप्रदत्वमाह—संयोग इति । सम्बन्ध इत्यर्थः । विप्रयोगान्तः विप्रयोगो वियोगः स्वरूपनाशः, सोऽन्ते यस्य, सम्बन्धो नश्वर इति यावत् । एवंविधः सम्बन्धः सर्वैर्विभावितो दृष्टः । अतः फलस्य योगः सम्बन्धोऽपि नश्येदेव ॥ ६७ ॥ तस्मादन्यफलं स्वरूपतः [१]सम्बन्धतश्चानित्यमिति भयप्रदमेवेत्याह—यावदिति । तस्माद्यदात्मस्वरूपादनन्यदेव मोक्षाख्यं फलमद्वैतशास्त्रोक्तं तदेवाभयरूपं फलमिति सर्वे पण्डिताः प्रकृष्टत्वेन कथयन्तीत्याह—तदेवेति । [२]यत्तदेवेति सम्बन्धः॥६८॥

---

१. सम्बन्धतस्तस्मादनि- क० ख० ।

२. एतदे—ख० ।

यदात्मनोऽनन्यदेव फलं मोक्षः प्रकीर्तितः ।
ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमपि फलं चैकं यदा भवेत् ।।६९।।
तदा हि परमो मोक्षः सर्वभीतिविवर्जितः ।
ज्ञानं विकल्पसङ्कल्पहानं मौढ्यविवर्जितम् ।।७०।।
ज्ञातुः स्वच्छात्मरूपं तदादावनुपलक्षितम् ।
उपलक्षक[1] एवातो गुरुः शास्त्रं च नेतरत् ।।७१।।

यदात्मनोऽनन्यत्तदेवाभयरूपं फलं सर्वे प्रचक्षते । एवंविधं फलमेव मोक्षः प्रकीर्तित इति योजना । मोक्षाख्यं फलमद्वितीयात्मस्वरूपमेवेत्येतद्विविच्य प्रदर्शयितुमाह—ज्ञातेत्यादिना । यदा ज्ञातृज्ञानज्ञेयफलानां भेदानवभासादेकत्वं भवेत् तदेत्यन्वयः ।। ६९ ।। परमः द्वैतशास्त्रप्रसिद्धादुत्कृष्टो मोक्षो भवेत् । अत्र हेतुगर्भं विशेषणम्—सर्वभीतिविवर्जित इति । [2]इतोऽन्यो मोक्षो न सर्वभीतिविवर्जित इति तात्पर्यम् । ज्ञात्रादीनां स्वरूपोद्देशपूर्वकमेकत्वमुपपादयति—ज्ञानमिति । विकल्पात्मकाद्वैतविषया ये सङ्कल्पाश्चित्तवृत्तिविशेषाः, तेषां हानं वर्जनं यत्र । एतच्च सुषुप्त्यादावप्यस्तीति चेदाह—मौढ्यविवर्जितमिति । शुद्धस्वरूपस्फुरणं ज्ञानमिति भावः ।।७०।। एतदेव ज्ञातुः स्वरूपमित्याह—ज्ञातुरिति । नन्वेवंविधस्वरूपमेव ज्ञानं चेत्तदादावपि स्थितमेवेति चेदाह—स्वच्छात्मरूपमिति । सङ्कल्पमौढ्याभ्यां वर्जितं स्वरूपं पूर्वं न स्थितमिति भावः । ननु ज्ञानान्तरालादिनिर्विकल्पदशासु स्थितमेवेति चेदाह—आदावनुपलक्षितमिति । स्थितमपि तन्नोपलक्षितं न परिचितम्, निर्विकल्पत्वेनाननुभूतत्वादिति तात्पर्यम् । अतो ज्ञानस्य स्वस्वरूपानतिरिक्तत्वाद् मोहेनानुपलक्षितस्वरूपस्य मोहनिरसनोपायेनोपलक्षक एव गुरुः शास्त्रं च । नेतरदिति । न तयोर्व्यापारान्तरमस्तीत्यर्थः ।। ७१ ।।

---

१. उपदेशक–क० ।

२. यतो–क० ।

एतदेव हि विज्ञेयस्वरूपमभिधीयते ।
ज्ञातृज्ञानज्ञेयगतो यावद् भेदोऽवभासते ॥७२॥
तावज्ज्ञाता ज्ञानमपि ज्ञेयं वा न भवेत् क्वचित् ।
यदा भेदो विगलितो ज्ञात्रादीनां मिथः स्थितः ॥७३॥
तदा ज्ञात्रादिसम्पत्तिरेतदेव फलं स्मृतम् ।
ज्ञात्रादिफलपर्यन्तं न भेदो वस्तुतो भवेत् ॥७४॥
व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं भेदस्तत्र प्रकल्पितः ।
अतोऽपूर्वं लभ्यमत्र फलं नास्त्येव किञ्चन ॥७५॥
आत्मैव मायया ज्ञातृज्ञानज्ञेयफलात्मना ।

एतदेव सङ्कल्पमौढ्यवर्जितं संविद्रूपमेव । एवं ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामेकरूपतामुपपाद्यैतदेव ज्ञात्रादीनां वास्तवं रूपमित्याह—ज्ञात्रेति । सङ्कल्पावर्जनेन यावद्भेदोऽवभासते ॥ ७२ ॥ तावज्ज्ञात्रादीनां भासमानं स्वरूपं न वास्तवं भवेदित्याह—तावदिति । यदा सर्वथा सङ्कल्पवर्जनेन ज्ञात्रादीनां मिथो भासमानो भेदो विगलितो भवेत्, तदा ज्ञात्रादीनां सत्यस्वरूपसम्पत्तिरित्यन्वयः ॥ ७३ ॥ एतदेवेति । एवंविधज्ञात्रादिरूपमेवेत्यर्थः । फलं परमोक्षाख्यं स्मृतम् । ननु ज्ञातृज्ञेयफलानामैक्येऽपि चित्तवृत्तिरूपप्रत्यभिज्ञात्मकज्ञानस्य कथं तदैक्यमिति चेदुच्यते—चित्तं हि जडशक्त्यावृतपरिच्छिन्नचैतन्यमेव । तद्वृत्तिविशेषो हि प्रत्यभिज्ञानमखण्डचैतन्याकारम् । तेनाज्ञाननिवृत्तौ परिच्छेदकजडशक्तेर्विलयाच्चित्तत्वे[1] विलीने तत्प्रत्यभिज्ञानमेव पूर्णचैतन्यतां प्राप्तमिति तदैक्यमवर्जनीयमेवेति । तस्मान्न ज्ञात्रादिफलान्तानां वस्तुतो भेद इत्याह—ज्ञात्रादीति ॥ ७४ ॥ ननु तर्हि कथं शास्त्रेषु ज्ञात्रादिभेदव्यवहार इति चेत्? उपदेशार्थं प्रकल्पित इत्याह—व्यवहारेति । तत्र शास्त्रेषु । अतः ज्ञात्रादीनामभेदात् ॥ ७५ ॥ यावदविद्यया भेदसङ्कल्पनं तावदय-

---

१. चित्ते—क० ।

यावद्भाति भवेत्तावत् संसारो ह्यचलोपमः ॥७६॥
यदा[1] कथञ्चिदेतत्तु भायाद् भेदविवर्जितम् ।
संसारो विलयं यायाच्छिन्नाभ्रमिव वायुना ॥७७॥
एवंविधमहामोक्षे तत्परत्वं हि साधनम् ।
तत्परत्वे तु संपूर्णे नान्यत् साधनमिष्यते ॥७८॥
अपूर्णे तत्परत्वे तु किं सहस्रसुसाधनैः ।
तस्मात्तात्पर्यमेव स्यान्मुख्यं मोक्षस्य साधनम् ॥७९॥
तात्पर्यं सर्वथैतत्तु साधयामीति संस्थितिः ।
यस्तात्पर्येण संयुक्तः सर्वथा मुक्त एव सः ॥८०॥

मविद्यावभासितो जननमरणादिरूपः संसारः सुस्थिर इत्याह—आत्मैवेति । मायया अविद्यया ॥ ७६ ॥ यदा यस्मिन् काले, कथञ्चिद् अतिदुर्घटेन देवतानुग्रहैकमूलकेन सद्गुरूपदेशादिना । एतद् ज्ञात्रादिविभेदावभासं सर्वं भेदविवर्जितमेव भायात् । तदा विलयं यायात् । विलये निःशेषत्वविलम्बाभावयोर्द्योतनाय दृष्टान्तः—छिन्नाभ्रमिति । महासमुदायाद्विच्छिन्नमभ्रखण्डमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ एवं फलं प्रतिपाद्य साधनमाह—एवमिति । महामोक्षे पूर्णमोक्षे । तत्परत्वस्यैव मुख्यसाधनत्वं वक्तुमाह—तत्परत्व इति । इष्यते फलसाधनायोपयुज्यते ॥ ७८ ॥ व्यतिरेकतोऽपि मुख्यतामाह—अपूर्ण इति । किं सहस्रसुसाधनैः सम्यक्साधनप्रचयैरपि न फलोदय इति भावः । तस्माद् एवमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ७९ ॥ तात्पर्यं तत्परत्वम् । तत्स्वरूपमाह—सर्वथेति । एतत्तु एतदेव, प्रकृतं मोक्षाख्यं फलमेव । एतदवश्यं साधयिष्यामीति तत्साधनसम्पादने विलम्बासहनप्रयोजकचित्तवृत्तिविशेषः । मुक्त एव स इति । तत्साधनस्यावश्यफलपर्यन्तत्वाद् मुक्तप्राय एवेत्यर्थः

---

१. यथा—क० ।

दिनैर्मासैर्वत्सरैर्वा मुक्तः स्याद्वाऽन्यजन्मनि ।
बुद्धिनैर्मल्यभेदेन चिरशीघ्रव्यवस्थितिः ॥८१॥
बुद्धौ तु बहवो दोषाः सन्ति सर्वार्थनाशनाः ।
यैर्जनाः सततं त्वेवं पच्यन्ते घोरसंसृतौ ॥८२॥
तत्राद्यः स्यादनाश्वासो द्वितीयः कामवासना ।
तृतीयो जाड्यता प्रोक्ता त्रिधैवं दोषसंग्रहः ॥८३॥
द्विविधः स्यादनाश्वासः संशयश्च विपर्ययः ।
मोक्षोऽस्ति नास्ति वेत्याद्यः संशयः समुदाहृतः ॥८४॥
नास्त्येव मोक्ष इत्याद्यो भवेदत्र विपर्ययः ।
एतद्द्वयं तु तात्पर्ये मुख्यं स्यात् प्रतिबन्धकम् ॥८५॥

॥ ८० ॥ फलस्यावश्यंभावित्वमेवाह—दिनैरिति । ननु कथं साधनपरिपूर्तिकाकारायां कालविलम्बवैषम्यमिति चेदाह—बुद्धिनैर्मल्येति । बुद्धेर्मालिन्यतारतम्येन कालविलम्बतारतम्यमिति भावः ॥ ८१ ॥ बुद्धिमालिन्यमेव निरूपयति—बुद्धौ त्विति । सर्वेषां धर्मादिपुरुषार्थानां नाशनाः । यैः दोषैः । एवं जननमरणादिप्राप्त्या । पच्यन्त इति । दुःखमनुभवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ८२ ॥ तानेव गणयति—तत्रेति । दोषेष्वित्यर्थः । अनाश्वासोऽविश्वासः, शास्त्रार्थेष्विदमित्थमेव भवेदिति दृढसम्भावनाऽभावः । अस्याद्यत्वं साधनप्रतिबन्धकेषु मुख्यत्वेन । कामवासना विषयाभिलाषादिः । जाड्यता जडत्वम्, शास्त्रार्थाग्रहणनिमित्तं चित्तस्य तमोंऽशरूपं मौढ्यम् । संग्रह इति । विस्तारस्त्वेतेषां शाखोपशाखा[1]भूतोऽनन्त इति भावः ॥ ८३ ॥ आद्यस्यावान्तरभेदमाह—द्विविध इति । तत्स्वरूपमेवाह—मोक्ष इति । एतच्चोपलक्षणं मुक्तस्य पुनरावृत्तिरस्ति नास्ति वेत्यादेः ॥ ८४ ॥ मोक्षो नास्त्येवेति विपर्ययः । आद्यशब्देन पुनरावृत्तिरस्त्येवेत्यादिः । एवंविधानाश्वासस्य

१. शाखास्वाभू–क० ।

विपरीतनिश्चयेन नश्येदेतद् द्वयं क्रमात् ।
अत्रोपायो मुख्यतमो मूलच्छेदो न चापरः ॥८६॥
अनाश्वासस्य मूलं तु विरुद्धतर्कचिन्तनम् ।
तत्परित्यज्य सत्तर्कावर्तनस्य प्रसाधने ॥८७॥
विपरीतो निश्चयः स्याद् मूलच्छेदनपूर्वकः ।
ततः श्रद्धासमुदयादनाश्वासः प्रणश्यति ॥८८॥
कामादिवासना बुद्धेः श्रवणे प्रतिबन्धिका ।
कामादिवासनाविष्टा बुद्धिर्नैव प्रवर्तते ॥८९॥

प्रतिबद्धयमाह—एतद् द्वय त्विति । **द्वयमेवेत्यर्थः । प्रारब्धस्यापि साधारणप्रतिबन्धकत्वान्मुख्यमिति**[1] ॥ ८५ ॥ **एतन्निरसने उपायमाह**—विपरीतेति । **मोक्षो भवेदेवेति दृढसम्भावनारूपः प्रोक्तसंशयादेर्विपरीतो निश्चयः । एतद् द्वयं प्रोक्तसंशयो विपर्ययश्च** । क्रमादिति । **निश्चयस्य स्वसंस्कारानुवृत्तिरूपदार्ढ्यतारतम्यक्रमात् संशयादिसंस्कारानुवृत्तेः क्रमान्नाश इति भावः । संशयविपर्ययसत्त्वे कथं निश्चयोदय इति चेत्, साधनमाह**—अत्रेति । **निश्चये इत्यर्थः ॥ ८६ ॥ कोऽयं मूलच्छेद इति चेदाह**—अनाश्वासस्येति । **आश्वासविरुद्धतर्कचिन्तनम् ।** [2]**तद् विरुद्धतर्कचिन्तनं परित्यज्य । सत्तर्कस्य प्रोक्तसम्भावनात्मकाश्वासानुकूलतर्कस्य । आवर्तनस्य प्रसाधनमभ्यसनं तदनुवर्तनानुकूलमानसव्यापारः । तस्मिन् कृते सति ॥ ८७ ॥ विपरीतनिश्चयः प्रोक्तसम्भावनारूपः । मूलच्छेदनपूर्वकः विपरीततर्कनिमित्तसंस्कारच्छेदनपूर्वकः । ततः तदनन्तरम् । श्रद्धायाः प्रोक्तभावनाया उदयात् । अत्र विपरीतनिश्चयरूपभावनैव दृढा सती श्रद्धेत्युच्यते । प्रणश्यति निवर्तते ॥८८॥ द्वितीयदोषप्रतिबद्धयमाह**—कामादीति । **बुद्धेः प्रतिबन्धिका । श्रुतार्थस्य बुद्धावनवतारनिमित्तम् । गुरूक्तार्थे सा बुद्धिर्नैव प्रवर्तते तमर्थं नैव**

१. मुख्यत्वमिति–क० । २. 'तद् विरुद्धतर्कचिन्तनम्' नास्ति–ग० ।

लोकेऽपि कामी काम्यस्य सदा ध्यानैकतत्परः ।
पुरःस्थितं न पश्येच्च श्रोत्रोक्तं शृणुयान्न च ॥९०॥
कामादिवासितस्यैवं श्रुतं चाश्रुतसम्मितम् ।
कामादिवासनां तस्माज्जयेद् वैराग्यसम्पदा ॥९१॥
सन्ति कामक्रोधमुखा वासनास्तु सहस्रशः ।
तत्र कामो मूलभूतस्तन्नाशे नहि किञ्चन ॥९२॥
ततो वैराग्यसंयोगाद्[1] नाशयेत् कामवासनाम् ।
आशा हि कामः संप्रोक्त एतन्मे स्यादिति स्थिता ॥९३॥
शक्येषु स्थूलभूता सा सूक्ष्माऽशक्येषु संस्थिता ।

गृह्णाति ॥८९॥ अत्रार्थे लोकप्रसिद्धिमुपपादयति—लोकेऽपीति । काम्यस्य कामितस्य स्त्रीधनादेः । श्रोत्रोक्तं कर्णे उच्चरितमपि शब्दं न शृणुयात् ॥ ९० ॥ तस्मात् कामादिवासितस्य कामादिवासनाविष्टचित्तस्य । एवं प्रोक्तध्यानतत्परत्वात् । श्रुतमपि हृदयानारोहादश्रुतेन सम्मितं तुल्यं भवेत् । तस्मात् श्रवणप्रतिबन्धकत्वात् । वैराग्यस्य वैतृष्ण्यस्य सम्पदा सम्पत्त्या जयेत् ॥ ९१ ॥ कामादिवासनेत्यत्रादिपदार्थं कामवासनाया मुख्यत्वं चाह—सन्तीति । कामवासना क्रोधवासना । आद्यर्थकमुख[2]पदेन लोभमदमात्सर्यादिवासनाः । कामो विषयेच्छा । क्रोधोऽयं मेऽपकारी सर्वथा हन्तव्य इत्यादिचित्तवृत्तिः । तत्तद्विषयदर्शनमात्रेण झटिति कामाद्युद्भवनिमित्तः संस्कारश्चित्तगतो वासनेति ज्ञेयम् । क्रोधादीनां काममूलकत्वात् कामो मुख्य इत्याह—तत्रेति । तासु वासनास्वित्यर्थः । नहि किञ्चन क्रोधादिकं भवेदिति शेषः ॥९२॥ ततः कामस्य मुख्यत्वात् । कामस्वरूपमाह—आशेति । इति स्थिता आशा ॥ ९३ ॥ तस्यानन्ततामाह—शक्येष्विति । प्राप्तुं शक्येषु स्त्रीधनादिषु । स्थूलभूता इदं मे स्यादितीच्छारूपा । अशक्येषु ब्रह्माण्डभेद-

१. संपन्नो—ग० । २. मुख्य—क० ख० ।

दृढवैराग्ययोगेन सर्वां तां प्रविनाशयेत् ॥९४॥
तत्र मूलं काम्यदोषपरामर्शः प्रतिक्षणम् ।
वैमुख्यं विषयेभ्यश्च वासना नाशयेदिति ॥९५॥
यस्तृतीयो बुद्धिदोषो जाड्यरूपो व्यवस्थितः ।
असाध्यः सोऽभ्यासमुखैः सर्वथा ऋषिसत्तमाः ॥९६॥
येन तात्पर्यतश्चापि श्रुतं बुद्धिमनारुहेत् ।
तज्जाड्यं हि महान् दोषः पुरुषार्थविनाशनः ॥९७॥
तत्रात्मदेवतासेवामृते नान्यद्धि कारणम् ।
सेवायास्तारतम्येन जाड्यं तस्य हराम्यहम् ॥९८॥

नादिषु। सूक्ष्मा प्रोक्तसंस्काररूपा। दृढवैराग्ययोगेन सार्वकालिकस्य श्मशानवैराग्यादिभिन्नतीव्रवैराग्यस्य योगेन सम्पत्त्या। सर्वां स्थूलां सूक्ष्मां च। तां वासनाम् ॥ ९४ ॥ तत्र दृढवैराग्ये। काम्यस्य स्त्रीधनादेर्भोग्यविषयस्य, दोषः[1] नश्वरत्व-नाशेन दुःखप्रदत्व-संभावितनाशानुसन्धानेन भयहेतुत्वादिरूपः[१], तस्य परामर्शोऽनुसन्धानम्। विषयेभ्यो वैमुख्यं विषयस्वरूपस्यानुसन्धानाभावो देहयात्रानुपयुक्ताधिकासेवनं च ॥ ९५ ॥ जाड्यरूपः प्राक्कृतदुष्कर्मनिमित्तकतमोंऽशप्रचुरता। अभ्यासाद्यैर्निवर्तयितुमसाध्यः ॥ ९६ ॥ अस्तु किं तेनैकेन? अन्यसाधनपौष्कल्यात् फलं भविष्यतीति चेदाह—येनेति। स्थितेन जाड्येनेत्यर्थः। चकारादितरनिखिलसाधनसंग्रहः। पुरुषार्थस्याज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षस्य वा। विनाशनः प्रतिबन्धकः ॥ ९७ ॥ तत्र जाड्यनाशने। ममात्मदेवतारूपायाः सेवां जपपूजाध्यानादिरूपाम् ऋते

1. नश्वरत्वरूपः, नाशेन दुःखप्रदत्वरूपः, संभावितनाशानुसन्धानेन भयहेतुत्वादिरूपश्च दोष इति ग्रन्थयोजना।

१. 'भयहेतुत्वादिरूपः' इत्यस्याग्रे '[नश्वरत्वेन, नाशेन दुःखप्रदत्वेन, सम्भावितनाशानुसन्धानेन भयहेतुत्वादिरूपः]' इत्येवं कोष्ठके स्थापितः पाठो दृश्यते कपुस्तके। मूलमातृकायां टिप्पणीरूपेण स्थितः स्यादिति संभाव्यते।

जाड्याल्पानल्पभावेन सद्यो वा परजन्मनि ।
भवेत्तस्य फलप्राप्तिर्जाड्यसंयुक्तचेतसः ॥९९॥
सर्वसाधनसम्पत्तिर्ममैव प्रणिधानतः ।
उपयाति च यो भक्त्या सर्वदा मामकैतवात् ॥१००॥
स साधनप्रत्यनीकं विधूयाशु कृती भवेत् ।
यस्तु मामीश्वरीं सर्वबुद्धिप्रसरकारिणीम् ॥१०१॥
अनादृत्य साधनैकपरः स्याद् मूढभावतः ।
पदे पदे विहन्येत फलं प्राप्येत वा न वा ॥१०२॥
तस्मात्तु ऋषयो मुख्यं तात्पर्यं साधनं भवेत् ।
एवं तात्पर्यवानेव साधकः परमः स्मृतः ॥१०३॥

विना ॥ ९८ ॥ जाड्याल्पेति । जाड्याल्पत्वे सेवानल्पत्वे सद्यः, जाड्यसेवयोरल्पत्वेऽनल्पत्वे वा चिरकालात्, [1]जाड्यानल्पत्वे सेवाल्पत्वे परजन्मनि इति विवेकः ॥ ९९ ॥ एवं जाड्यनाशे मत्सेवाहेतुरित्युक्त्वा जाड्यरहितानामप्येतदावश्यकमित्याह—सर्वेति । सर्वेषां तत्परत्ववासनानाशादिरूपाणां सत्सङ्गादीनां च साधनानां सम्पत्तिः । प्रणिधानतः ध्यानादिरूपसेवनात् । भवेदिति शेषः । एतदेव स्पष्टमाह—उपयातीति । सेवत इत्यर्थः । भक्त्या अनवच्छिन्नानुरागेण । अकैतवाद्कापट्यात्, निष्कामतयेति भावः ॥ १०० ॥ सः एवंविधोपासकः । प्रत्यनीकं विघ्नम् । कृती कृतार्थः । यः साधकः । सर्वेषां बुद्धेः प्रसरः प्रवृत्तिः, तत्करणशीलाम् ॥ १०१ ॥ अनादृत्य अनुपगम्य । अत एव मूढभावनः मूढचित्तः । विहन्येत विघ्नैर्हतो भवेत् । फलप्राप्तावपि संशय एवेत्याह—फलमिति ॥ १०२ ॥ साधननिरूपणमुपसंहरति—तस्मादिति । तात्पर्यवतः फलाभावस्य बुद्धिदोषकृतत्वादिति भावः । वैराग्यशमादिकं प्रतिबन्धनिवर्तकम् । देवतोपासनं कार्यसाधारणकारणम् । अतस्तत्परत्वमेवात्र मुख्यं कारणमिति भावः । साधक-

१. जाड्याल्पत्वे--क० ख० ।

तत्र मद्भक्तियुक्तस्तु साधकः सर्वपूजितः ।
सिद्धिरात्मव्यवसितिर्देहानात्मत्वभावना ॥१०४॥
आत्मत्वभावनं नूनं शरीरादिषु संस्थितम् ।
तदभावनमात्रं तु सिद्धिर्मौढ्यविवर्जितम् ॥१०५॥
आत्मा व्यवसितः सर्वैरपि नो केवलात्मना ।
अत एव तु सम्प्राप्ता महानर्थपरम्परा ॥१०६॥
तस्मात् केवलचिन्मात्रं यद् देहाद्यवभासकम् ।

माह--एवमिति । प्रोक्तमुख्यतात्पर्यवानेव मुख्यसाधक इत्यर्थः ॥ १०३ ॥ तत्र तत्परतावत्सु । मद्भक्तियुक्तः मय्यनुरक्तः, मत्सेवापर इति यावत् । सर्वपूजितः साधकोत्तम इत्यर्थः । तत्साधनस्यावश्यक-फलान्तत्वात् । एवं साधकमुक्त्वा सिद्धिं निरूपयति—सिद्धिरिति । आत्मनो व्यवसितिर्व्यवसायो निश्चयः । सा व्यवसितिः किंविधेति चेदाह—देहेति । देहे देहादावनात्मत्वभावनं यतः शुद्धात्मस्व-रूपनिश्चयाद्देहप्राणादावनात्मत्वाभिमानो भवेदिति तात्पर्यम् ॥१०४॥ [1]एतदेव पुनर्विशदयति -- आत्मत्वेति । आत्मत्वस्य भावनमनुवृत्तानुभव-संस्काररूपोऽभिमानः । सर्वेषां सदा संस्थितम् । तदभावनमिति । शरीरादावात्मत्वस्याभावनं विपरीतनिश्चयेन तत्संस्कारानुवृत्त्युच्छेद-नम् । एतन्मात्रमेव सिद्धिः । नन्वेवंविधसंस्कारानुवृत्त्यभावः सुषुप्ता-वस्तीति चेदाह—मौढ्यविवर्जितमिति । यद्यपि सुषुप्तावप्यस्ति संस्कार-स्तथापि तस्य विलीनत्वेनोच्छिन्नप्रायत्वं ज्ञेयम् । यद्वा प्रकृतिलय-रूपसांख्यादिमोक्षव्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥ देहानात्मभावने विशेषेण फलमुपपादयति—आत्मेति । सर्वैरपि व्यवसितः । नो केवला-त्मना न देहादिव्यवच्छेदेन, किन्तु देहादिमयत्वेन । अत एव देहाद्यविवेकादेव सर्वैरज्ञैः प्राप्ता ॥ १०६ ॥ तस्मात् अविवेकस्यानर्थ-

---

१. तदेव—क० ख० ।

तन्मात्रात्मव्यवसितिः सर्वसंशयनाशिनी ॥१०७॥
सिद्धिरित्युच्यते प्राज्ञैर्नातः सिद्धिरनन्तरा ।
सिद्धयः खेचरत्वाद्या अणिमाद्यास्तथैव च ॥१०८॥
आत्मविज्ञानसिद्धेस्तु कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
ताः सर्वास्तु परिच्छिन्नाः सिद्धयो देशकालतः ॥१०९॥
इयं स्यादपरिच्छिन्नाः स्वात्मविद्या शिवात्मिका ।
स्वात्मविद्यासाधनेषु ताः सर्वाः सुप्रतिष्ठिताः ॥११०॥
आत्मविद्याविधावेतास्त्वन्तरायप्रयोजकाः ।

हेतुत्वात् । यत्प्रकाशेन देहप्राणाद्यवभासते, एवंविधं यत्केवलं चिन्मात्रं तन्मात्रे आत्मव्यवसितिरहंविमर्शः । सर्वेषां स्वात्मरूपादिविषयाणां संशयानां नाशिनी सिद्धिरित्युच्यत इत्यन्वयः । एवं च चिदात्मनः स्वप्रकाशरूपत्वेन सर्वदाऽहमिति भासमानत्वान्नापूर्वं तस्य भासनम्, अपि तु देहाद्यविवेकेन भासमानस्य तद्विवेकेन तद्भावनमेव सिद्धिरिति ॥ १०७ ॥ अतः आत्मव्यवसितिरूपसिद्धेः । अनन्तरा एतदनन्तरं फलत्वेन लभ्या नास्ति । ननु खेचरत्वादिसिद्धयोऽन्याः सन्तीति चेदाह—सिद्धय इति । खेचरत्वपरकायप्रवेशाद्या अणिमलघिमाद्याः ॥१०८॥ नैतदंशेनापि ताः समा इत्याह—आत्मेति । कला षोडशोंऽशः । तत्साम्यमपि नार्हन्तीत्यर्थः । कुत एवमिति चेदाह—ता इति । खेचरत्वाद्याः, तासां ब्रह्माण्डान्तर्ब्रह्मकल्पपर्यन्तमेव सत्त्वमिति देशकालपरिच्छिन्नाः ॥ १०९ ॥ इयमात्मज्ञानरूपा सिद्धिः । स्वात्मेति । पूर्णचिदानन्दरूपशिवात्मकस्वात्मज्ञानरूपत्वान्न कालदेशव्यवधानमिति भावः । तासामेतदन्तर्भूतत्वं निरूपयति—स्वात्मेति । ताः सिद्धयः । सुप्रतिष्ठिताः ज्ञानसाधनैकदेशसाध्या एवेत्यर्थः ॥ ११० ॥ नन्वेवं चेज्ज्ञानिषु ताः सिद्धयः कुतो न दृश्यन्त इति चेदाह—आत्मविद्येति । आत्मविद्याया विधौ प्राप्तौ एताः सिद्धयः, अन्तरायस्य

किं ताभिरिन्द्रजालात्मसिद्धितुल्याभिरीहितम् ॥१११॥
यस्य साक्षाद् ब्रह्मपदमपि स्यात्तृणसम्मितम् ।
कियन्त्येताः सिद्धयो वै कालक्षपणहेतवः ॥११२॥
तस्मात् सिद्धिर्नेतरा स्यादात्मविज्ञानसिद्धितः ।
ययाऽत्यन्तशोकनाशो भवेदानन्दसान्द्रता ॥११३॥
सैव सिद्धिर्नेतरा तु मृत्युग्रासविमोचिनी ।
इयमात्मज्ञानसिद्धिर्विविधाभ्यासभेदतः ॥११४॥
बुद्धिनैर्मल्यभेदाच्च परिपाकविभेदतः ।
संक्षेपतस्तु त्रिविधा चोत्तमा मध्यमाऽधमा ॥११५॥

विघ्नस्य, प्रयोजकाः निमित्तभूताः । अतस्तीव्रमुमुक्षूणामन्तरायरूपासु तासु न प्रवृत्तिरिति भावः । कुत एवंविधमहाफलेषु न प्रवृत्तिरिति चेदाह—किं ताभिरिति । इन्द्रजालरूपसिद्धितुल्याभिः फल्गुभिस्ताभिः खेचरत्वादिसिद्धिभिरीहितमीप्सितं मोक्षाख्यं प्राप्यते किम् ? नाप्यत इत्यर्थः ॥ १११ ॥ कुत एतदलौकिकं खेचरत्वाद्यप्यनीहितमिति चेदाह—यस्येति । मुमुक्षोः ब्रह्मपदं सत्यलोकः, साक्षात् प्राप्तमपीति शेषः । संमितं तुल्यम् । तस्यैताः सिद्धयः कियन्ति ज्ञानान्तरायत्वेन कालक्षपणहेतवः ॥ ११२ ॥ तस्मात् फल्गुत्वाद् विज्ञानसिद्धेरन्याऽधिका नास्त्येवेत्यर्थः । कुत इति चेदसाधारणं ज्ञानफलमाह—ययेति । ज्ञानसिद्ध्येत्यर्थः । आनन्दसान्द्रता आनन्दैकरसता ॥ ११३ ॥ सैव एवंविधफलदैव । मृत्योर्ग्रसनं ग्रासः । तद्विमोचनं नान्यसिद्धेरिति भावः । एवं सिद्धिं निरूप्य तस्याः पूर्णत्वरूपपाकं वक्तुमुपक्रमते—इयमिति । अभ्यासस्य भेदतस्तारतम्यात् ॥११४॥ बुद्धीति । अभ्यासस्य बुद्धिनैर्मल्यस्य च तारतम्याद् ज्ञानसिद्धिपरिपाकोऽप्युत्तमादिभेदेन त्रिविधः । देहाद्यतिरिक्तशुद्धचिद्रूपस्याहमिति प्रत्यक्षविमर्शनं ज्ञानसिद्धिः । तस्याभ्यासः तदेकाकारविमर्शधारानुरूपः परिपाकभेद

लोके द्विजानामृषयः [1]पठितश्रुतिसम्मिता ।
मेधया च महाभ्यासाद् व्यापारशतसंकुला ॥११६॥
अप्यस्खलितवर्णा या पठिता श्रुतिरुत्तमा ।
समाहितस्य व्यापारेऽसमाहितस्य चान्यदा ॥११७॥
पूर्ववद्याऽप्यस्खलिता पठिता मध्यमा श्रुतिः ।
या सदा ह्यनुसन्धानयोगादेव भवेत्तथा ॥११८॥
पठिता श्रुतिरत्यन्तास्खलिता त्वधमा[2] हि सा ।
एवमेवात्मविज्ञानसिद्धिरुक्ता त्रिधर्षयः ॥११९॥
या महाव्यवहारेषु प्रतिसन्धानवर्जने ।
अन्यदा तद्वर्जने वा सर्वदा प्रतिसन्धितः ॥१२०॥

इति भावः ॥ ११५ ॥ एतदेव निरूपयितुं दृष्टान्तमाह—लोक इति । ऋषय इति सम्बोधनम् । द्विजानां या पठिता धारणाध्ययनेन सम्यग् धृता श्रुतिर्वेदः, तत्संमिता तत्तुल्या । पठितश्रुतेस्त्रैविध्यमाह—मेधयेति । धारणावत्या बुद्ध्येत्यर्थः । अभ्यास आवर्तनादिरूपः ॥ ११६ ॥ अपीति । अतिमेधावतातिशयाभ्यासेन धृता श्रुतिः व्यापारशतसङ्कुलापि पठनसमयेऽनेकव्यापारं कुर्वतोऽपि, अस्खलितवर्णा । वर्णेत्युपलक्षणं स्वरस्यापि । वर्णस्वरविपर्ययरहिता या श्रुतिः पठिता सोत्तमा । व्यापारकाले समाहितस्य श्रुत्यानुपूर्वीगतचित्तस्याऽव्यापारेऽसमाहितस्य याऽस्खलिता सा मध्यमा ॥ ११७ ॥ पूर्ववद् वर्णादिष्वस्खलिता या श्रुतिः । अनुसन्धानयोगात् समाहितत्वादेव । तथा अस्खलिता ॥ ११८ ॥ अधमा । दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति— एवमेवेति ॥ ११९ ॥ या ज्ञानसिद्धिः ज्ञानस्थितिः । महाव्यवहारेषु राज्यकृत्यादिरूपव्यापारेषु सत्स्वपि । प्रतिसन्धानवर्जने समाहितत्वाभावेऽपि । अन्यदा व्यापाराभावे प्रतिसन्धानवर्जने ।

१. पठिता श्रुति—क० । २. मध्यमा—क० ।

अन्यूनाधिकभावा स्यात्सोत्तमा मध्यमाऽधमा ।
अत्रोत्तमैव संसिद्धेः परा काष्ठा निरूपिता ॥१२१॥
स्वप्नादिष्वप्यवस्थासु यदा स्यात्परमा स्थितिः ।
विचारक्षणतुल्यैव सिद्धिः सा परमोत्तमा ॥१२२॥
सर्वत्र व्यवहारेषु यत्नात् संस्कारबोधतः ।
यदा प्रवृत्तिः सिद्धेः सा परा काष्ठा समीरिता ॥१२३॥
अयत्नेनैव परमे स्थितिः संवेदनात्मनि ।
अव्याहता यदा सिद्धिस्तदा काष्ठां समागता ॥१२४॥
व्यवहारपरो भावान् पश्यन्नपि न पश्यति ।
द्वैतं तदा हि सा सिद्धिः पूर्णतामभिसङ्गता ॥१२५॥
जागरादौ व्यवहरन्नपि निद्रितवद् यदा ।

सर्वदा प्रतिसन्धाने सत्येव । अन्यूनाधिकभावा स्यादित्यन्वयः ॥१२०॥ अन्यूनेति । अविस्मरणादिनैकरूपतेति तात्पर्यम् । सा ज्ञानसिद्धिस्त्रयाणां क्रमादुत्तमा मध्यमाऽधमा चेत्यर्थः । अत्र तिसृषु ज्ञानसिद्धिषु मध्ये उत्तमैव ज्ञानसिद्धेः परा काष्ठा ॥ १२१ ॥ एवं ज्ञानसिद्धेः परां काष्ठां सदृष्टान्तं निरूप्य भूय एतदेव प्रकारान्तरैः स्वगतपरगततत्सिद्धेर्ज्ञानाय निरूपयति—स्वप्नेत्यादि । आद्यशब्देन बाह्यसङ्कल्पावस्था । विचारक्षणसदृशी शरीराद्यहंभाववर्जनेन शुद्धचिन्मात्राहंभावरूपा ॥१२२॥ स्वतः प्रवृत्तौ संस्कारो न प्रबुध्यते । किन्तु आहार्यज्ञान इव स्वप्रयत्नेन संस्कारोद्बोधेन यदा प्रवृत्तिः ॥ १२३ ॥ अयत्नेनैवेति । यथा हि लौकिकानामयत्नेनैव बाह्यप्रवृत्तिः, तथा संवेदनात्मनि परमे देहाद्यनवच्छिन्ने, अव्याहताऽविच्छिन्ना स्थितिः ॥ १२४ ॥ एवं स्वगते ज्ञानसिद्धिपराकाष्ठाज्ञानाय तत्प्रकारमुक्त्वा परगतज्ञानायाह—व्यवहारेति । भावान् पश्यन्नपि द्वैतं न पश्यति । द्वैतादर्शनप्रयुक्तव्यवहारस्खालित्यं कादाचित्कमन्यैर्ज्ञातुं शक्यमेव ॥ १२५ ॥ जागरादाविति ।

स्थितिस्तदा हि सा सिद्धिः पूर्णतामभिसङ्गता ॥१२६॥
एवं सिद्धिमनुप्राप्तः सिद्धेषूत्तम उच्यते ।
व्यवहारपरो नित्यं न समाधिं विमुञ्चति ॥१२७॥
कदाचिदपि मेधावी स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
ज्ञानिनां विविधानां च स्थितिं जानाति सर्वदा ॥१२८॥
स्वानुभूत्या स्वान्तरेव स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
संशयो वापि कामो वा यस्य नास्त्येव लेशतः ॥१२९॥
निर्भयो व्यवहारेषु स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
सर्वं सुखञ्च दुःखञ्च व्यवहारञ्च जागतम् ॥१३०॥
स्वात्मन्येवाभिजानाति स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
अत्यन्तं बद्धमात्मानं मुक्तं चापि प्रपश्यति ॥१३१॥

पूर्वोत्तरानुसन्धानस्य विच्छेदान्निद्रितवत् स्थितिः ॥ १२६ ॥ मुख्यभूतं चरमप्रश्नं प्रतिवदति—एवमिति । प्रोक्तपराकाष्ठात्मकज्ञानसिद्धिमनुप्राप्तः । मुख्यप्रश्नार्थत्वाद् भूयो बहुप्रकारैरेतन्निरूपयति—व्यवहारेति । व्यवहारपरस्यापि न समाधिविच्छेद इति भावः ॥ १२७ ॥ कदाचिन्न मुञ्चतीति सम्बन्धः । मेधावी एवंविधधारणाप्रकर्षवान् । विविधानाम् उत्तममध्यमादीनां सर्वदा विद्यमानां स्थितिं जानाति ॥ १२८ ॥ स्वानुभूत्येति । अहेः पादानिवाहय इति न्यायेन स्वान्तःस्थितसर्वस्थित्यनुभवेन । संशय इति । तन्मूलाविद्याया नष्टत्वादिति भावः ॥ १२९ ॥ निर्भय इति । हानिलाभाद्यनुसन्धानाभावादिति भावः । व्यवहारं दर्शनस्पर्शनादिरूपं जगत्सम्बन्धि ॥ १३० ॥ स्वात्मनीति । दर्पणवज्जगद्व्यवहारप्रतिबिम्बाश्रयत्वेन स्वात्मनो ज्ञातत्वात् । अत्यन्तेति । स्वात्मनः सामान्यचिद्रूपत्वेन ज्ञातत्वात् स्वात्मतादात्म्यापन्नमेव सर्वं बद्धं मुक्तं च जीवं पश्यति । तस्य सर्वानुस्यूतत्वेन सर्वात्मत्वात् ॥ १३१ ॥

यः स्वात्मनि तु सर्वात्मा स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
यः पश्यन् बन्धजालानि सर्वदा स्वात्मनि स्फुटम् ।।१३२।।
मोक्षं नापेक्षते क्वापि स सिद्धेषूत्तमो मतः ।
सिद्धोत्तमोऽहमेवेह न भेदस्त्वावयोः क्वचित् ।।१३३।।
एतद्व ऋषयः प्रोक्तं सुस्पष्टमनुयुक्तया ।
एतन्मयोक्तं विज्ञाय न क्वचित् परिमुह्यति ।।१३४।।
इत्युक्त्वा सा परा विद्या विरराम भृगूद्वह ।
श्रुत्वैतदृषयः सर्व सन्देहमपहाय च ।।१३५।।
नत्वा शिवादीन् लोकेशान् जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ।
विद्यागीता मयैषा ते प्रोक्ता पापौघनाशिनी ।।१३६।।
श्रुता विचारिता सम्यक् स्वात्मसाम्राज्यदायिनी ।
विद्यागीताऽत्युत्तमेयं साक्षाद्विद्यानिरूपिता ।।१३७।।
पठतां प्रत्यहं प्रीता ज्ञानं दिशति सा स्वयम् ।

स्वस्य सर्वात्मत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन सर्वजीवबन्धं स्वात्मनि जानन्नपि तदसत्यत्वनिश्चयान्मोक्षं नापेक्षते ॥ १३२ ॥ क्वापि कदाचिदपि । सिद्धोत्तमं स्तौति—सिद्धोत्तम इति । इह जगति ॥१३३॥ उपसंहरति—एतदिति । प्रश्नानामुत्तरमित्यर्थः । अनुयुक्तया पृष्टया । जनो न परिमुह्यति ॥ १३४ ॥ विद्यागीतामुपसंहरति—इत्युक्त्वेति । अपहाय त्यक्त्वा ॥ १३५ ॥ निवेशनं स्थानम् । गीतां स्तौति—पापौघेति । श्रुता अर्थतोऽवगता पापौघनाशिनी ॥ १३६ ॥ विचारिता भूयो मननेन हृदयङ्गमीकृता । स्वात्मसाम्राज्यं पूर्णानन्दस्वरूपात्मिका मुक्तिः । इतरगीताभ्योऽत्युत्तमा । तत्र हेतुः—साक्षाद्विद्येति । अन्यगीतानिरूपकश्रीकृष्णादेः शरीरित्वेन समायत्वसम्भवादिति ध्येयम् ।। १३७ ।। ज्ञातुमसमर्थानां केवलं पठतामपि विद्याप्रसादेन क्रमात् फलं स्यादित्याह—पठतामिति । संसारनिमित्ताविद्यात्मकान्धकारसमुद्रमग्नानामुद्धारेण

संसारतिमिराम्भोधौ मज्जतां तरणिर्भवेत् ॥१३८॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डे विद्यागीतानाम
विंशतितमोऽध्यायः ॥

तारकमित्याह— संसारेति । तरणिर्नौका सूर्यो वा ॥ १३८ ॥

यथामति मया गीता विद्योक्ता विवृता क्रमात् ।
श्रीविद्यापादकमले सम्यग् भूयात् समर्पिता ॥
क्वाहं मन्दमतिर्विद्यागीता क्व गहनाशया ।
यत्नोऽयं स्वात्मशुद्ध्यर्थं तत्संसर्गान्मया कृतः ॥

इति श्रीत्रिपुरारहस्ये ज्ञानखण्डव्याख्यायां तात्पर्यदीपिकायां
विद्यागीताव्याख्यानं विंशतितमोऽध्यायः ॥